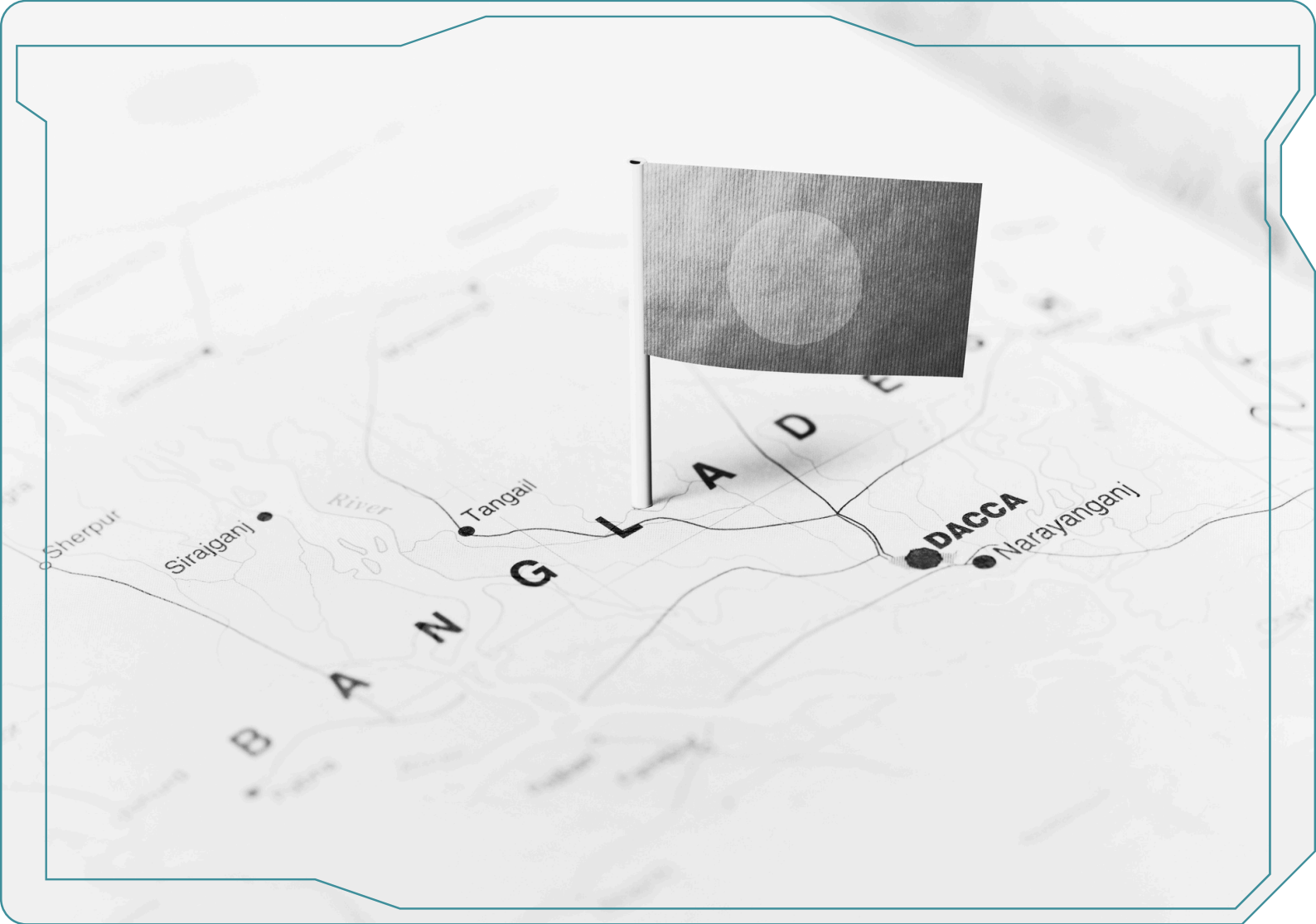

Bangladeş'te Kimlik, Dış Politika ve Yapısal Reformlar

S. Gülden AYMAN

Bangladeş'te Kimlik, Dış Politika ve Yapısal Reformlar

S. Gülden AYMAN

Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul

Özet

Bangladeş devleti yönetenlerin kimlik tanımlarıyla dış politika arasındaki çok yönlü ilişkinin çarpıcı bir örneğini sunmaktadır. Bu çalışmada Bangladeş'te devlet kimliği konusunda yaşanan kutuplaşmanın nasıl ortaya çıktığı ve hangi koşullarda siyasal rekabetin temel parametresi haline geldiği incelenmektedir. Çalışmada, iç ve dış siyasette kimliğin bu kadar ön planda olmasının sadece tarihsel, toplumsal faktörlerle açıklanamayacağı, kimlik üzerinden yürütölen siyasetin aslında elit ailelerin siyaset ve bürokrasideki hakimiyetini meşrulaştırma ve seçmenlerin dikkatini toplumsal, ekonomik sorunlardan uzaklaştırma amacı taşıdığı ileri sürölmektedir.

No: 3, Haziran 2026

DOI: 10.13140/RG.2.2.22932.46729

©Telif; Global Academy. Tüm hakları saklıdır.

Bu çalışmada ifade edilen görüş ve değerlendirmeler yazara aittir ve sadece kendisini bağlar. Çalışmanın yayınlanmış olması, ifade edilen görüşlerin Global Politik, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Derneęi kurumsal kimliği, Yönetim Kurulu veya Akademik Bakış editörleri tarafından onaylandığı anlamına gelmez ve Dernek Görüşü olarak yansıtılamaz.

Giriş

Bangladeş'te 1 Temmuz 2024'de başlayan kitlesel protestoların başta ifade edilen nedeni işsizlik kriziydi. Önemli bir çoğunluğu öğrencilerden oluşan protestocular, devlet işlerinin yüzde 56'sının belirli vatandaş kategorilerine ayrıldığı kota sisteminin kaldırılmasını talep ediyordu. En önemli şikâyetleri ise 1971'de Pakistan'a karşı savaşın soyundan gelenlere tanınan yüzde 30'luk kotaydı. Protestoları tetikleyen daha önce kaldırılan kota sistemini Bangladeş Yüksek Mahkemesinin yeniden uygulamaya koyması oldu. Bu sistem içinde kadroların yüzde 44'ü liyakate dayalı işe alımlara, yüzde 10'u geri kalmış bölgelere, yüzde 10'u kadınlara, yüzde 5'i azınlıklara, yüzde 1'i fiziksel engellilere, yüzde 30'u ise bağımsızlık savaşçıların çocuklarına ve torunlarına ayrılmıştı.

14 Temmuz'da Başbakan Şeyh Hasina protestocuların geçmişte Bangladeş'in bağımsızlık mücadelesine karşı Pakistan ile birlikte hareket edenler türünden işbirlikçiler olduğunu iddia etti ve akabinde protestocularla polis ve hükümet yanlısı gruplar arasında şiddetli çatışmalar başladı. Protestocular, hükümet talep edilen değişiklikleri resmi olarak duyurana kadar hareketlerini sonlandırmayı reddetti ve çatışmalarda öldürülen 1000'den fazla insan için adalet talep etti. Aslında Bangladeş Yüksek Mahkemesi sonunda bir adım atarak kitlesel protestoların merkezinde yer alan tartışmalı devlet işlerindeki kota uygulamasını değiştirdi. Böylece yüzde 30'luk kota yüzde 5'e, kalan kotalar da yüzde 2'ye düşürüldü ve devlet kurumlarına ait kadroların tümü halka açıldı. Ne var ki protestolar büyüdükçe, konunun işsizlik krizinin yansımalarından ülkenin geleceğiyle ilgili çok daha kapsamlı ve çetin bir mücadeleye dönüştüğü anlaşıldı.

Protestolar 5 Ağustos 2024'te Bangladeş'in en uzun süre görev yapan başbakanı Şeyh Hasina'nın istifa edip Hindistan'a kaçmasıyla yoğunlaştı ve hükümet düştü. Protestocu gençlerin liderleri, Hasina döneminde hakkında davalar açılan Nobel ödüllü Dr. Muhammad Yunus'a geçici hükümetin baş danışmanlığını teklif ettiler. 8 Ağustos 2024'te geçici hükümetin başı olarak göreve başlayan Yunus yönetiminin planladığı gibi seçimler 12 Şubat 2026'da gerçekleşti. Parlamentodaki 300 sandalyenin 209'unu alan Tarik Rahman liderliğindeki Bangladeş Milliyetçi Partisi (BMP), diğer müttefik partilerle birlikte toplamda 212 sandalyeye ulaştı ve parlamentoda üçte iki çoğunluğu elde etti. Cemaat-i İslami'nin doğrudan 68 sandalye kazandığı parlamento seçimlerinde liderlik ettiği ve aralarında Ulusal Yurttaş Partisi'nin de (UYP) bulunduğu 11 Partili İttifak ise toplamda 77 sandalyeye ulaştı. Mevcut sonuçlarla Cemaat-i İslami, BMP'nin ardından parlamentodaki ikinci büyük güç ve ana muhalefet grubu haline geldi.

Katılım oranının yaklaşık yüzde 60 olduğu seçimler sadece parlamentoyu (*Jatiya Sangsad*) belirlemedi, aynı zamanda yeni Anayasa ve yapısal reformlar da referanduma sunuldu. Seçimle eş zamanlı yapılan referandumda halkın yüzde 68'i reformlara destek verdi, yüzde 32'si ise reformları onaylamadı. Reformların merkezinde yürütme gücünün tek merkezde yoğunlaşmasını sınırlama ve demokratik güçler ayrılığını güçlendirme hedefi vardı. Bu hedef çerçevesinde bir kişinin hayatı boyunca en fazla 10 yıl başbakanlık yapabilmesi, başbakanın aynı zamanda parti lideri olmaması, cumhurbaşkanının düzenleyici kurumlara doğrudan atama yapabilmesi ve parlamentonun iki meclisli bir yapıya dönüştürülmesi gündeme geldi. Bugün Bangladeş'in önündeki temel sınav, ortaya çıkan güçlü çoğunluğun demokratik kurumsallaşmayı güçlendirmek için mi, yoksa yürütme gücünü daha da merkezileştirmek için mi kullanılacağı gibi gözüküyor.

Post-Kolonyal Devletlerde Kimlik

Maxym Alexandrov devlet kimliğini “devletin, özellikle öteki devletlerle ilişkisinde, genel kabul gören (sembolik veya metaforik) temsiller bütünü” olarak tanımlar (Alexandrov 2003). Alexander Wendt’in (1994) kolektif kimlik teorisine göre devlet kimliği, kurumsal kimlik (devletin iç yapısı ve özerkliği) ile rol kimliği; bir devletin uluslararası sistemdeki konumu ile ‘müttefik’ ve ‘düşman’ algılamalarının bileşimidir. Devlet kimliği, elitler, toplum ve uluslararası etkileşimler yoluyla sürekli müzakere edilir; sabit değil, dinamiktir. Yine de bir devletin kimliğinden bahsedilebilmesi için bu kimliğin içeride kurumlara, dışarıda ise anlaşma ve ilişkilere yansımış olması ve bunun sonucunda en azından belirli bir dönem istikrara kavuşmuş olması gerekir.

Devlet kimliği, bir ülkedeki etnik-dilsel-kültürel boyuttaki kimliklerden farklıdır, daha çok kurumsal ve uluslararası boyutta kendini belli eder. Post-kolonyal devletlerde ulus-devlet inşası zorlu bir süreçtir. Bu devletlerde kolonyal dönemin uzlaşmaz hale getirdiği etnik, dilsel, kültürel farklılıklar ve geçmişte uygulanan ‘böl ve yönet’ siyasetinin sonucunda yaşanan travmalar devlet kimliğinin ortak bir zeminde ifade bulmasını engeller. Kolonyal dönem boyunca yaratılan hiyerarşilerin, ayrımcı politikaların ve toplumsal yarılmaların, bağımsızlık sonrasında da sürdüğü, derin toplumsal bölünmelere yol açtığı görülür. Ekonomik kaynakların adaletsiz dağılımı ve yoksulluk ise toplumsal gerginliklere yol açarak kimlik mücadelesini tetikler. Devlet kimliği oluşumunda merkezî rolleri olan elitler arasında ayrılıklar yaşanması, kimliğin istikrar kazanmasına engel olurken devletin kimliğinde uzlaşmamaları müttefik seçimini de tartışılabilir hale getirir.

Aslında Bangladeş diğer post-kolonyal devletlerden farklı olarak büyük ölçüde homojen bir yapıya sahiptir. Ülke din, mezhep ve kast ayrılıklarından oldukça muaf bir görüntü çizmektedir. Nüfusun yüzde 98-99’u Bengallidir. Bengal dili ve kültürünün kökeni 7. yüzyıla kadar gitmektedir. 1947’de Hindistan bölündüğünde Bengal eyaleti dini çoğunluğa göre ayrılmıştır. Halen Hindistan’ın parçası olan Batı Bengal’de nüfusun yaklaşık yüzde 70-75’i Hindu, yüzde 25-27’si Müslümandır.

2022 nüfus sayımına göre Bangladeş’teki halkın yüzde 91’i (yaklaşık 150 milyon kişi) Müslüman, Sünni ve Hanefî’dir. Geçmişte büyük ölçüde Hindu ve Budist inanışlarına sahip olan Bengallilerin özellikle Doğu Bengal’in Müslümanlığa geçmesinde Sufi pirlerin ve dervişlerin hoşgörülü İslam anlayışının önemli bir rolü olmuştur. Ülkenin en büyük azınlığı olan Hindular nüfusun yüzde 7,95’ini Budistler yüzde 0,61’ini, Hristiyanlar yüzde 0,30’unu oluştururken; animist inançlar, Bahailer, Ateistler vb. grupların nüfustaki payı yüzde 0,12’dir. Chittagong Tepelik bölgelerinde yaşayan Chakma ve Marma yerlileri gibi halklar da Müslüman çoğunluktan din, dil, kültür ve fiziksel özellikler bakımından ayrılmaktadır.

Bağımsızlık Savaşında Kanlı Toplumsal Bölünme

Bangladeş’teki toplumsal bölünmenin ve devlet kimliği konusundaki anlaşmazlığın ilk göze çarpan nedeni bağımsızlık savaşı sırasında yaşananlardır. Bu travmaların günümüzde bile niçin aşılamadığı sorusu ise bizi sıfır toplamlı bir siyaset anlayışının hakim olduğu bir ortamda kimlik

siyasetinin, adaletsizliği, yolsuzluğu ve insan hakları ihlallerini örtbas etmenin nasıl kullanışlı bir yolu haline geldiği meselesine götürecektir.

Hindistan 1947'de bölündüğünde Doğu Pakistan'daki Bengal kökenli Müslümanlar da coğrafi, kültürel, dilsel ve ekonomik açıdan çok farklı olmalarına karşın Pakistan'ın bir parçası olmuştu. Ancak Bengalce konuşan çoğunluğun dışlanması, ekonomik kaynak ve yatırımların güç merkezi olan Batı Pakistan'da kalması, Pakistan ordu ve bürokrasisinde Doğu Pakistanlıların neredeyse hiç yer almaması giderek merkezle bölgenin ilişkisini zedelemiştir (Ahmed 2023,15). 1970 genel seçimlerinde Avami Lig (Halkın Birliği Partisi) ezici bir zafer kazanmasına rağmen İslamabad sonucu kabul etmemiş ve Mart 1971'de kitlesel katliamlara ve tutuklamalara yol açan Arama Işığı Operasyonu'nu başlatmıştır. Bu operasyona karşı verilen dokuz aylık mücadelenin sonunda 1971 yılında Doğu Bengal Pakistan'dan ayrılarak Bangladeş adını almıştır (Owen 1972; van der Kroef 1974).

Pakistan'a karşı verilen özgürlük mücadelesi aşlında Doğu Bengallileri ikiye bölmüştü. Bağımsızlık mücadelesine katılanların karşısında Pakistan ordusuna destek veren Bengalli Müslümanlar da vardı. Urduca 'gönüllüler' anlamına gelen 'Razakarlar' 1971'de Pakistan ordusu tarafından Doğu Pakistan'da kurulan bir paramiliter örgüttü. Amacı, Bengalli milliyetçilerin özerklik ve bağımsızlık taleplerini bastırmaktı. Cemaat-i İslami'nin 96 üyesi tarafından örgütlendiği ileri sürülen Razakarlar Pakistan ordusunun operasyonu sırasında yerel sivilleri hedef aldı; Kurtuluş Ordusu (*Mukti Bahini*) içindeki direnişçilere karşı istihbarat topladı, baskınlar düzenledi ve katliamlara katıldı. Sürgündeki hükümetin ülkede hukuku ve düzeni sağlamasının zorluğu ve Şeyh Mucibur Rahman'ın yabancı bir ülkede tutuklu bulunması işbirlikçilerle başa çıkılmasını engelledi. Bangladeş kaynaklarına göre, savaşta 3 milyona yakın kişi öldü ve Razakarlar bu katliamların önemli bir parçasıydı (Rahim 2007).

Cemaat-i İslami ve Razakarlar

Bangladeş'teki Cemaat-i İslami, Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi tarafından 1941 yılında Hindistan'da Lahor'da kurulan ve bütün Hint Müslümanlarını birleştirmek amacıyla olan Cemaat-i İslami'nin bir kolu olarak ortaya çıkmıştı. Bangladeş'teki Cemaatin politikası da tıpkı Pakistan Cemaat-i İslami Partisi'ne benzer şekilde şer'i hukuk sistemi ve İslami esaslara dayanan bir devletti (Azam 2015). Uzun bir dönem boyunca Cemaat-i İslami'nin lideri olan Gulam Azam ülkenin bağımsızlığına karşı çıkmıştı. (Hossain & Siddiquee 2004) Azam İslami Birlik ve İslami Hareket kitabında (1978) "Müslümanların birbiriyle savaşmasının haram olduğunu" ve "eğer Hindistan'ın desteği ile bağımsızlık elde edilirse ileride kurulacak devletin tamamen Hindistan'ın güdümüne gireceğini" söylüyordu (Mishra 2023).

Aşlında şiddet içeren böyle bir geçmişin üzerine set çekilebilmesi, toplumsal barışın sağlanabilmesi için suçluların yargılanmasından öte failerin işlenen suçlarla ilgili sorumluluklarını kabul etmeleri, kurbanların acılarını anladıklarını ifade etmeleri gerekirdi (Lederach 1997). Ancak bu gerçekleşemedi. Ocak 1972'de çıkartılan İşbirlikçiler Yasası (*Collaborators Act*) Razakarların da içinde olduğu işbirlikçileri soykırım, tecavüz, katliam ve diğer savaş suçlarından yargılamak için tasarlandı. Yaklaşık 37.000 kişi tutuklandı ve özel mahkemelerde yargılandı. Fakat uygulama sınırlı kaldı ve sadece 752 kişi mahkûm edildi. Cezalar toplumsal bölünmeyi derinleştirebilirdi, oysa ulusal birliği pekiştirmek gerekmekeydi.

Hindistan, Bangladeş ve Pakistan arasında 1972'de imzalanan Simla Anlaşmasıyla 93 bin Pakistanlı savaş esiri serbest bırakılır ve Pakistan Bangladeş'i tanıırken Mucibur Rahman 1973'te genel af ilan ederek işbirlikçilerin çoğunu affetmek zorunda kaldı.

Seküler Devlet Kimliği ve Hindistan'la Yakınlaşma

ABD ve Çin'in yanı sıra Müslüman ülkelerin çoğu da Doğu Pakistan'ın ayrılmasına destek vermezken Hindistan, Bangladeş'e bağımsızlık savaşı sırasında sadece diplomatik ve ahlaki destek sağlamakla kalmadı, aynı zamanda 10 milyondan fazla Bengal mültecisine aylarca ev sahipliği yaptı. Daha da önemlisi, askeri müdahalede bulunarak Pakistan ordusunun Doğu Pakistan'da yenilgiye uğratılmasında ve savaşın bitmesinden çok önce, 6 Aralık 1971'de Bangladeş'i bağımsız bir devlet olarak tanıması dolayısıyla Bangladeş'in doğusunda önemli bir rol oynadı (Ahmad 1971,12-13).

Devlet kimlikleri ve çıkarları, statik veya doğuştan gelen özellikler değildir. Toplumsal süreçler kadar devletler arası etkileşimler yoluyla oluşur. Dış aktörlerin (diğer toplumsal süreçler, devletler, uluslararası kurumlar veya küresel toplum), bu oluşumda kritik rollerinin olduğu inkâr edilemez (Wendt 1992; Wendt 1999). Bangladeş örneğinde bu rolü oynayan Hindistan'dı.

Bangladeş'in bağımsızlığını kazanması 1947'de Pakistan'ın kurulmasına gerekçe olarak sunulan 'iki ulus hipotezini' önemli ölçüde çürütmüş ve bir devletin kimliğinin yalnızca dini unsurlarla geliştirilemeyeceğini göstermişti. Bangladeş'in kurucu lideri Şeyh Mucibur Rahman devleti dört ilkeye dayandırdı. Bunlar milliyetçilik, demokrasi, sosyalizm ve sekülerizmdi. 1947'de Pakistan'ın kurulmasına yol açan toplumsal siyaseti reddeden Rahman tüm inançları kucaklayan seküler bir devlet kurmayı amaçladı. Böyle bir modelin benimsenmesinde eski Doğu Pakistan'daki bağımsızlık mücadelesine karşı çıkan ve Pakistan'dan ayrılmanın Müslümanların birliğini zayıflatacağını savunan başta Cemaat-i İslami olmak üzere İslamcı parti ve gruplara yönelik tepkiler kadar sekülerizmi benimseyen Hindistan'ın örnek alınmasının da önemli bir payı vardı.

Ne var ki, Bangladeş'te sekülerizmin tepeden inme bir şekilde halka dayatılması aslında hem Bengalli hem de Müslüman olan halkı bu ikisinden birini ön plana çıkartmak mecburiyetinde bıraktı. Çoğu Bangladeşli kendilerini en başta Müslüman olarak tanımlıyor ve Batı icadı olarak gördükleri sekülerizmi benimsemekte zorlanıyordu (Mostafa 2024). Böylelikle Bangladeş'te daha ulus-devlet inşası sürecinin başlangıcında biri İslam dinine diğeryise Bengal dili ve kültürel kimliğine dayalı rekabetçi iki kimlik oluştu ve daha sonra da kimlik kavramı ülkede sürekli bir tartışma kaynağı oldu (Kumar 2023, 32-33). 1975'te 'Sosyalist-seküler-Bengal milliyetçisi' Mujibur Rahman hükümetinin başarısızlığından sonra ise halefleri iktidarlarını meşrulaştırmak için siyasi İslam'ın önemini fark edecekti. Sonrasında siyasi meşruiyet arayan sivil ve askeri oligarşilerin hegemonik kültürünü yansıtan bir tür devlet destekli İslam ortaya çıktı (Hashmi 2004, 36).

Bangladeş bağımsızlık sonrasında Avami Lig liderliğinde, Hindistan yanlısı bir dış politika izledi. Dakka ile Yeni Delhi arasındaki çok yakın ilişkiler ve işbirlikleri yaşanması nedeniyle 1971-1975 arasındaki dönem genellikle 'balayı' dönemi olarak adlandırılmaktadır. Buna karşılık su paylaşımı ve sınırlar gibi sorunlar nedeniyle ilişkilerde dalgalanmalar da yaşandı (Rashid 2010, 89).

Ekonomik Çöküş ve Askeri Darbeler

Franz Fanon, yeni bağımsızlığını kazanmış eski sömürgelerde kurucu seçkinlerin halklarını bağımsızlık sloganlarıyla seferber etmelerine rağmen ne devletin ekonomik programları ne de kurmayı önerdikleri rejimin niteliği konusunda hazırlıklı olduklarından bahseder. Fanon'a göre bağımsızlıktan sonra kurucu seçkinler hem kendileri hem de ülke için daha kârlı olacak fabrikalar kurmakta yetersiz kaldıkları için, zanaatkâr sınıfları ulusal onurun yeni bilincine uygun şoven bir şefkatle kuşatmaya yönelirler. Sürekli olarak ekonominin millileştirilmesini talep ederler. Ne var ki, yeterli maddi ve entelektüel kaynakları olmadığı için, talepleri daha önceki kolonyal güç tarafından kullanılan fabrikaların, iş yerlerinin ve ticari binaların ele geçirilmesiyle sınırlı kalır. Millileştirme, sömürge döneminin mirası olan haksız avantajların yerli güç odaklarının eline geçmesi anlamına gelir. Kolonyal geçmişin zihinsel mirası, yaratım aşamasındaki ulusal burjuvazinin halkını ihmal ederek yeni bir tür sömürgecilik yaratmasına neden olur. Fanon'a göre, 'dünkü sömürgecilerin şımarık çocukları' halkı temsil etmek yerine kendi iktidarını pekiştirir ve içte ötekiler yaratmaya koyulur (Fanon 1966,148-170).

Ashında Pakistan'daki siyasi ve ekonomik eşitsizlik Doğu Bengal'in ayrılmasına yol açan en önemli nedendi. Ancak, bağımsızlık sonrası Bangladeş'te de tıpkı elit ailelerin Pakistan'daki hakimiyetine benzer bir oligarşik yapı oluştu. Mucibur Rahman'ın birçok yakını kamulaştırma eylemleri ve tüm yasal sınırlamalardan açıkça muaf olmaları nedeniyle özellikle Pakistan'dan kalan varlıkları (fabrikalar, jüt değirmenleri, çay bahçeleri) siyasi güç kullanılarak ele geçirdi. Jüt, pamuk ve şeker sektörlerinde kamu mülkiyetinin payı yüzde 92'ye çıktı. Hindistan'dan ayrıldıktan sonra ülkenin kaynakları üzerinde hakimiyet kuran Pakistan'ın 22 elit ailesine benzer şekilde Bangladeş'te de 2000 aile kamulaştırmalardan büyük yararlar sağladı. Gerçek anlamda bir sanayileşme vizyonunun da bulunmadığı ortamda savaştan yeni çıkmış Bangladeş çok geçmeden büyük bir ekonomik çöküşe girdi ve 1974'de büyük çapta ölümlere neden olan kıtlık yaşandı (Karim 2005, 290).

Avami Lig'in 1973 seçimlerinden başarıyla çıkmasına karşın seçimlerin idari müdahaleler yoluyla kazanıldığı ileri sürülüyordu. Parti içindeki hizipler arasında yoğun kaynak paylaşımı mücadelesi vardı. Mucibur Rahman rant dağılımı konusunda birbirine giren parti içindeki hizipleri kontrol edebilmenin yolunu tüm güçleri kendi elinde toplayan bir tek parti yönetimini tesiste buldu. Bağımsızlık sonrasında benimsenen parlamenter sistem 1975'te kaldırıldı ve Bangladeş Köylü, İşçi Halk Partisi (*Bangladesh Krishak Saromik Awami League*: BAKSAL) tek yasal parti olarak kabul edilirken Rahman'a bağlı Ulusal Muhafız Birliği (*Jatiya Rakhi Bahini*) adında bir milis gücü oluşturuldu. Ziyaur Rahman gibi kıdemli subayların dışlanması ve ordunun bütçesinin kısılması muhalefet tarafından Hindistan'ın Bangladeş'i silahlı kuvvetleri bölünmüş, zayıflamış bir ülke olarak kendi kontrolüne alma çabası olarak gösterildi. İslamcı grupların laik anayasaya tepkisi ve basının eleştirileri de darbeye giden yolda etkili oldu (Mascarenhas 1986, 57). Mucibur Rahman ve ailesinin çoğu üyesi 15 Ağustos 1975'te, Dakka'daki evinde bir grup ordu subayı tarafından düzenlenen askeri darbeye vahşice katledildi. Rahman'ın en büyük kızı olan Şeyh Hasina ve kız kardeşi Rehana, o sırada yurtdışında oldukları için kurtuldular.

Darbenin başını çeken General Ziyaur Rahman 1 Eylül 1978'de özgün adı '*Bangladesh Jatiotabadi*' olan Bangladeş Milliyetçi Partisi'ni kurdu. Avami Lig sol-merkez, seküler ve liberal bir çizgide konumlanmışken, BMP sağ-merkez, muhafazakâr ve milliyetçi bir yaklaşım benimsedi. Avami

Lig Bengal kültürünü, dil ve seküler kimliği ön plana çıkarır ve Bangladeş'i sosyalist temeller üzerine kurmayı hedeflerken, BMP İslam'ı Bangladeş'in kültürel kimliğinin en önemli parçası gördü (Ahmed 2023, 34). Ziyaur Rahman yönetimindeki yeni rejim Anayasadaki 'sekülerizm' ilkesini 'Yüce Allah'a tam iman etmek' ile değiştirdi, 'Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla' (Bismillahir Rahmanir Rahim) ibaresi eklendi ve 'ulusal kurtuluş mücadelesi' yerine 'ulusal bağımsızlık savaşı' ifadesi kabul edildi (Kumar 2023, 34).

Bu dönemde Anayasa'da yapılan beşinci değişiklik ile sekülerizmin kaldırılması ise din temelli partilere kapı açtı. Bu değişiklik, Cemaat-i İslami'nin yeniden örgütlenmesini sağladı ve partiyi Ziyaur Rahman'ın kurduğu Bangladeş Milliyetçi Partisi ile uyumlu hale getirdi. BMP kitleleri kazanmak için İslamcı partilerin desteğine büyük ölçüde güvendi. Bu nedenle kendi yönetiminde İslamcı partilere yüksek siyasi pozisyonlar teklif etti (Hossain 2009, 29). Cemaat-i İslami, Ziyaur Rahman döneminde seçimlere katıldı ve BMP'nin ideolojik müttefiki haline geldi. İslamcılar devlet kadrolarında yer almaya başladı. Bu ittifak askeri yönetimi meşrulaştırmak ve muhalefeti dengelemek için kullanışlı bir araç olarak görüldü (Sheikh & Ahmed 2020).

Bu arada ülkedeki ekonomik çöküşü ortadan kaldırmak için çareler aranıyordu. Gulam Azam gibi Cemaat-i İslami liderleri Afganistan'daki Sovyet işgalini 'İslam'a saldırı' olarak nitelendiriyor ve Bangladeş'te propaganda faaliyetlerinde bulunuyordu. Ziyaur da Cemaat-i İslami'ye bağlı medreseleri kullanarak gençlerin anti-komünist bir söylemle Afganistan'a gitmesini teşvik etti. Bangladeş'e Orta Doğu'dan fonlar akmasını sağlayan bu politika Bangladeş'in dış politikasını da etkiledi. Bangladeş'in Pakistan ve İslamcı ağlarla yakınlaşmasını sağladı. Bu süreç Bangladeş'in seküler kimliğini daha da aşındırırken iç bölünmeleri artırdı (Bhaduri 2025). BMP'nin Cemaat-i İslami'yle doğrudan koalisyon hükümeti kurması ise Ziyaur Rahman'ın ölümünden sonra eşi Halide Ziya döneminde (1991 ve 2001) gerçekleşecekti.

Hindistan'la Vekalet Savaşları

Askeri yönetim tarafından devletin uluslararası ilişkilerde izleyeceği temel ilkeleri düzenleyen Bangladeş Anayasası'nın 25. maddesinde 1977 yılında yapılan bir değişiklik, "Devlet, İslami dayanışmaya dayalı olarak Müslüman ülkeler arasında kardeşçe ilişkileri pekiştirmeye, korumaya ve güçlendirmeye çabalar" hükmü eklendi ve bu kapsamda Müslüman ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi anayasal bir çerçeveye oturtuldu. BMP dış ilişkilerde Bangladeş'in egemenliğini Hindistan hegemonyasına karşı korumayı görev edindiğini vurgulayarak Hindistan karşıtı ve Pakistan yanlısı bir tutum sergiledi. Bu ortam Hindistan ve Bangladeş arasında vekalet savaşlarına, karşılıklı tehdit algılamalarına ve güvensizliğe neden oldu.

1971'deki bağımsızlıktan sonra Bangladeş hükümetlerinin ülkenin güneydoğusunda yer alan Chittagong Tepelerindeki yerli halkların özerklik taleplerini reddetmesi, toprak gaspı ve Bengalli yerleşimcilerin bölgeye yerleştirilmesi *Shanti Bahini* (Bengalce Barış Gücü anlamına gelir) gerilla örgütünün silahlı mücadele başlatmasına neden olmuştu. Hindistan ise 1979'da kurulan ve Britanya döneminde çay plantasyonları için Bihar, Nepal ve Bengal'den büyük göçler alan Assam bölgesinin bağımsızlığını talep eden ayrılıkçı örgüt Asam Birleşik Özgürlük Cephesi (*United Liberation Front of Asom: ULFA*) ile uğraşıyordu.

Hindistan, Bangladeş'te bölgesel özerklik için mücadele eden gerillalara yardım etmeye başlarken (Uddin 2025), Bangladeş de Çin ve Pakistan ile iş birliği yaparak Hindistan'ın kuzeydoğusundaki isyancılara silah transfer etmeye başladı (Khan 2015, 994). Ayrıca Yeni Delhi, Bangladeş üzerinde yıkıcı çevresel etki bırakan ortak nehir sularının paylaşımı konusu başta olmak üzere çeşitli ikili konulardaki tutumunu da sertleştirdi.

İlk askeri rejim dönemi, 1981 yılında General Ziyaur Rahman'ın Bangladeş'in güneydoğusunda yer alan önemli bir şehir olan Çittagong'da kendi ordusundan bir grup subay tarafından düzenlenen başarısız darbe girişimi sırasında öldürülmesiyle aniden sona erdi. Nedenleri arasında ordu içinde gerçekleştirdiği çok sayıda infaz ve tasfiyelerin, kişisel husumet ve ordu içi hizipçiliğin yanı sıra ekonomideki kötü yönetim ve yolsuzluğun da rolü bulunmaktaydı. Ziyaur Rahman'ın öldürülmesinden sonra BMP'nin liderliğini eşi Halide Ziya devraldı ve partiyi uzun yıllar yönetti.

Bunu takip eden 1982 başkanlık seçimlerinde, BMP adayı olan Abdus Sattar seçildi ve bir sonraki hükümeti kurdu. Sattar hükümetinin yönetimi kısa sürdü, çünkü ordu komutanı General Hüseyin Muhammed Erşad, seçilmiş cumhurbaşkanını iktidarı kendisine devretmeye zorladı. Din askeri yönetimlerin en önemli meşruiyet aracıydı. Erşad liderliğindeki askeri rejim altında İslam, devlet dini olarak ilan edildi.

İkinci askeri rejim, Aralık 1990'da öğrenciler öncülüğündeki halk hareketiyle görevden uzaklaştırılana kadar sekiz yıl iktidarda kaldı. Bu dönemde Dakka, dış politikada Hindistan'a karşı Ziyaur Rahman rejimine benzer bir tutum benimsedi. Devletin İslami kimliğini daha güçlü bir şekilde geliştirdi. Bangladeş, Pakistan ve İslam devletlerinin yanı sıra Çin ile de yakın ilişkiler kurdu.

BMP-Cemaat Hükümeti (1991-1996)

Bangladeş'te 16 yıl süren askeri yönetimden sonra 1991'de genel seçimler yapıldı. Cemaat seçimlerde yüzde 12,13 oy alarak büyük bir sıçrama yaptı ve 12 milletvekili kazandı. BMP Cemaat-i İslami Partisi ile koalisyon hükümeti (1991-1996) kurdu. Anayasa Değişikliği Referandumu ile başkanlık sisteminden parlamenter sisteme geçildi. Bu kez Hasina gibi Güney Asya'da yerel yöneticilerin ailelerindeki kadınlara verilen Begüm unvanını taşıyan Halide Ziya baştaydı. 1990'ların ilk yarısındaki döneminde, Cemaat ve diğer İslamcı gruplara serbestlik tanındı. Bu dönemde iki Cemaat lideri bakanlık yaptı ve Cemaat-i İslami BMP'nin ana müttefiki olarak Avami Lig'e karşı birlikte hareket etti. Yıllar içinde, İslamcı gruplar yurt dışından gelen büyük mali bağışlarla gelişti. İlerleyen yıllarda Cemaat Bangladeş'te binlerce yeni medrese açacaktı. Bunlar Afganistan'da Sovyetler Birliği ile savaşmak için mücahitlerin yetiştirilmesi için de kullanılacaktı.

Çoğalan medreseler Cemaat-i İslami'nin toplumda güç kazanmasına işaret etmesine rağmen Cemaat'in oy oranı 1991'den sonra sürekli olarak düştü. 2001'den itibaren yüzde 4-5 bandında kaldı. 2026 Şubat seçimlerinde ise Cemaat oylarını yüzde 31,76'ya çıkararak büyük bir sıçrama yapacak ve parlamentoda 68 sandalyeye sahip olacaktı.

Avami Lig Hükümeti (1996-2001)

BMP-Cemaat iktidarı döneminde ekonomik sorunların, yolsuzluk iddialarının ve siyasi kutuplaşmanın önü alınmadı. 1996 yılında yapılan erken seçimde BMP galip gelse de boykotlar ve protestolar devam ediyordu. Halide Ziya'nın istifası sonrasında geçici tarafsız hükümetin yönetiminde yapılan yeni seçimlerde Avami Lig Partisinin genel başkanı olan ve 1980'lerde askeri diktatör Hüseyin Muhammed Erşad'a karşı demokrasi mücadelesi veren Şeyh Hasina başbakan oldu. Bu, Bangladeş'in bağımsızlığından beri beş yıllık görev süresini tamamlayacak ilk hükümetti.

Hasina hükümeti Şeyh Mucibur Rahman ve ailesine yapılan katliamda rol alanların yargılanmasını istiyordu. 1975'te çıkartılan ve darbecileri koruyan yasayı iptal etti. Mucibur Rahman'ı öldürme suçundan yargılanan 15 subay ölüm cezasına çarptırıldı.

Yine bu dönemde kırsal kalkınma hedeflendi, gıda güvenliğine önem verildi ve büyük altyapı projeleri tamamlandı. Kadınların siyasete katılımı için kota uygulamasına geçildi, kız çocuklarının eğitimi teşvik edildi. Ekonomi büyüme gösterirken, muhalefetle ciddi siyasi gerilimler yaşandı. Muhalefet partisi BMP, hükümeti yolsuzluk ve seçimlere hile karıştırmakla suçladı. BMP liderliğindeki grevler, mitingler ve parlamento boykotları sıkça şiddet içeren olaylara dönüştü.

Ülkede siyasi kargaşa son bulmazken Bangladeş-Hindistan ilişkilerinde ise önemli gelişmeler kaydedildi. Örneğin, 1996'da iki ülke arasında uzun süredir devam eden Ganj Nehri suyunun paylaşımı konusundaki anlaşmazlık çözüldü. 1997'de Chittagong Tepeleri'nde özerklik isteyen yerli halklarla uzun süren çatışmaları sona erdiren barış anlaşması imzalandı.

BMP İktidarı (2001-2006)

Avami Lig 2001 seçimlerinde yenilgiye uğradı ve iktidar BMP'ye geçti. 2001'de Halide Ziya, esasen Hindistan karşıtı bir platformla ikinci kez iktidara geldi. Bu kez Şeyh Hasina, seçim sonuçlarını hileli olarak nitelendirdi, ancak protestolar sonuçsuz kaldı. Bu dönemde de Avami Lig hükümeti döneminde olduğu gibi büyük altyapı projeleri gerçekleşti. Öte yandan, Bangladeş ile Hindistan ilişkileri karşılıklı şüphelerin gelişmesiyle yeniden sertleşti; Dakka Hindistan'ın Bangladeş'i istikrarsızlaştırmaya çalıştığını düşünürken, Yeni Delhi de Bangladeş'in Hindistan'ın kuzeydoğusundaki isyanlarda parmağı olduğundan şüpheleniyordu.

2001'den 2006'ya kadarki dönemde Bangladeş'te, dini radikal akımlar güçlenmeye başladı. Bu büyük ölçüde 1980'lerde Afgan savaşından geri dönen mücahitlerin benimsedikleri radikal ideolojilerini topluma yaymalarının sonucuydu. Bu dönemde gerçekleşen saldırıların çoğu dini azınlıklara, laik entelektüellere ve gazetecilere, siyasetçilere ve solcu aktivistlere yönelikti. Söz konusu süreçte hükümetin başında olan Halide Ziya teröristlere karşı yeterli tepki vermemekle eleştirildi (Chaudhury 2020, 256-257).

Avami Lig Hükümeti (2009-2014)

2006 genel seçimlerinin ardından yaşanan siyasi çıkmaz ve artan şiddet olayları, 2007 yılının başlarında Bangladeş'te dolaylı askeri yönetimin dayatılmasına yol açıyorsa da uluslararası ve iç baskılar 29 Aralık 2008'de askeri rejimi genel seçim yapmaya zorladı. Dolaylı askeri yönetim döneminde bazı güvenlik iş birlikleri olmasına rağmen, Bangladeş-Hindistan ilişkileri 2007-2008 yıllarında dikkate değer bir iyileşme göstermedi. 2008'de Avami Lig, BMP liderliğindeki 4-Parti İttifakı'na (BMP + Cemaat-i İslami + diğer küçük partiler) karşı ortak bir cephe oluşturdu. Şeyh Hasina liderliğindeki Avami Lig, 2008'de yapılan 9. parlamento seçimlerinde halkın büyük çoğunluğuyla iktidara geldi ve mecliste dörtte üçten fazla sandalye kazandı.

Sekülerlik, Ziyaur Rahman tarafından 1977'de Anayasanın Beşinci Değişikliği ile Anayasadan çıkarılmış ve İslam, 1988'de Muhammet Erşad tarafından devlet dini olarak ilan edilmişti. Ancak, Bangladeş Yüksek Mahkemesinin 2010'daki dönüm noktası niteliğindeki kararıyla, din temelli siyasetin gelişmesine izin veren değişikliğin büyük kısmı iptal edilerek sekülerlik kavramı yeniden tesis edildi, din temelli siyasi faaliyetler suç haline getirildi. Şeyh Hasina rejimi, Anayasa'nın bazı hükümlerini yeniden düzenleyerek gayrimüslimlere aidiyet duygusu kazandırmaya da çalıştı. Anayasa'nın "Cumhuriyetin dininin İslam olduğunu ancak diğer dinlerin de huzur ve uyum içinde uygulanabileceğini" ifade eden 2A maddesi "Devlet, Hindu, Budist, Hristiyan ve diğer dinlerin uygulanmasında eşit statü ve eşit hakları garanti edecektir" şeklinde değiştirildi.

Hasina hükümeti 2009 yılında, 1971 savaşında 'soykırım işlemekle' suçlanan, Pakistan Ordusunun 'yerli işbirlikçileri' olarak faaliyet gösterdikleri ve Cemaat-i İslami ile doğrudan bağlantılı oldukları düşünülen içinde El-Bedir ve El-Şems güçlerinin üyelerinin de bulunduğu kişileri yargılamak üzere -Temmuz 2024 sonrasında kendisini de yargılayacak olan- Uluslararası Suçlar Mahkemesi'ni (*The International Crimes Tribunal*) kurdu. Mahkeme başta Cemaat-i İslami üyeleri olmak üzere birçok kişiyi idam veya ömür boyu hapis cezasına çarptırdı. Uluslararası insan hakları örgütlerine göre mahkeme adil yargılama standartlarını karşılamamaktaydı. Yeterli delillerin sunulmadığı, cezaların siyasi rakipleri ortadan kaldırmak için verildiği ileri sürüldü (Chaudhury 2020, 254-255).

Bu dönemde yaşanan Pilkana Katliamı ve Shahbag Protestoları ise kimlik konusundaki toplumsal bölünmeyi daha da güçlü bir şekilde iç ve dış siyasetin merkezine taşıırken hükümetin otoriter uygulamalarına meşruiyet zemini kazandırdı. 25-26 Şubat 2009 tarihlerinde Bangladeş'in başkenti Dakka'daki Bangladeş Sınır Muhafızları (*Bangladesh Rifles: BDR*) aldıkları düşük maaşları ve kötü çalışma koşullarını ileri sürerek üst rütbeli ordu mensuplarına karşı ayaklandı. İsyan sırasında 57'si üst rütbeli subay olmak üzere toplam 74 kişi hayatını kaybetti. BMP destekçileri Hindistan'ın Hasina'yı desteklemek için orduyu zayıflatmak istediğini iddia ederken, Avami Lig taraftarları Pakistan'ın Bangladeş'i istikrarsızlaştırmak istediğini öne sürüyordu (Islam 2014).

2013'te Şubat-Mayıs ayları arasında seküler ve sol gruplar tarafından düzenlenen Shahbag protestolarında 1971 Bağımsızlık Savaşı'nda savaş suçu işlediği iddia edilen Cemaat-i İslami liderlerinin yargılanması talep ediliyordu. Protestolar, 5 Şubat 2013'te Uluslararası Suçlar Mahkemesi'nin Cemaat lideri Abdülkadir Molla'ya 1971'de işlediği cinayet, tecavüz ve

soykırım suçlarından ömür boyu hapis cezası vermesiyle patlak verdi. Karar çok hafif bulunurken Molla'nın idam edilmemesi, 1971'de yaşanan katliamlar karşısında adaletsizliğin tecelli etmediği algısını tetikledi. Protestolar ülke geneline ve diasporaya (ABD, Avrupa, Avustralya) yayıldı (Murshid 2013).

Bu protestolara karşı İslami çevrelerin örgütlenmesinde Bangladeş'te 2010'da Kur'an ve Sünnet'e aykırı gördükleri kültürel geleneklere karşı çıkan Deobandi çizgisinde kurulan İslamcı bir baskı grubu olan Hifazat-i-Islam (İslam'ın Korunması) önemli rol oynadı. Hifazat, Shahbag'ı 'dinsizleştirme projesi' olarak nitelendirdi ve kitlesel bir karşı protesto başlattı. Hifazat, seküler yasaların İslami değerlere aykırı olduğunu savunuyordu. Dine hakaret edenlerin (*blasphemy*: küfür yasası) cezalandırılmasını, kadınların miras ve diğer haklarını düzenleyen seküler yasaların kaldırılmasını, ateist blog yazarlarının cezalandırılmasını talep etti. Hükümet, bu gösterilere şiddetle müdahale etti. Molla Eylül 2013'te idama mahkûm edildi. Cemaat destekçileri polise ve Hindu tapınaklarına saldırdı, 40'dan fazla tapınak tahrip edildi. Ölüm cezası istenen Gulam Azam Temmuz 2013'te 90 yıl hapis cezası aldı. 2014'te öldüğünde Shahbag eylemcileri cenazesine müdahale etti.

Hükümet siyasi dengeler nedeniyle zaman içinde Hifazat'ın bazı taleplerini kabul etmek zorunda kaldı. 2017'de Hifazat'ın kontrolündeki medreselerden mezun olanlara devlet diploması (*Dawrae Hadis*) verilmesine dair hazırlanan yasa tasarısı, 19 Eylül 2018'de Bangladeş Parlamentosunda kabul edildi. Böylelikle medrese öğrencilerine kamu sektöründe iş imkânı sağlandı. İslami eğitim müfredatının desteklenmesi için adımlar atıldı. Dine hakaret etme suçu karşısında sert tutum alındı. Seküler aile hukuku yerine, İslami kurallara uygun düzenlemeler yapıldı (Bhuiyan 2017). Hükümet sekülerlikten uzaklaşma pahasına siyasi gücünü arttırmak için medreseleri kendi kontrolüne almaya çalışıyordu (Subhan, Bushra & Azad 2025, 3372-3373).

Avami Lig hükümetleri döneminde Bangladeş'in Hindistan'la yakın ilişkilerinde güvenlik işbirliği önem kazandı. Hasina hükümeti, coğrafi olarak zorlu kuzeydoğu eyaletlerinde güvenliği sağlamak için radikal akımlarla mücadele eden Hindistan'a militanların Bangladeş topraklarını kullanmasına izin vermeyeceğini taahhüt etti. Karşılıklı iş birliği ortak istihbarat paylaşımı, militan iadesi, sınır yönetimi ve ortak tatbikatlarla somutlaştı ve 2010'dan itibaren imzalanan anlaşmalarla kurumsallaştı. Birbirlerinin güvenlik endişelerini gidermek ve güven inşa etmek amacıyla Bangladeş ve Hindistan, Ocak 2013'te suçluların iadesi anlaşmasını imzaladı (Chakma 2012).

Bangladeş dış politikada Hindistan dışında Çin ve Batı ile dengeli ilişkilere ağırlık vermeye de başladı. Dahası İslam ülkeleriyle de yakınlaştı. Bangladeş, 2011 yılında İslam Bankası ile işbirliğine girerek İslami finans alanında yeni projeler geliştirme yönünde adım attı. Bu kapsamda, düşük gelirli halk için mikro finans projeleri hayata geçirildi. 2013 yılındaysa Müslüman ülkelerin Birleşmiş Milletler bünyesindeki desteklerinden yararlanmak için diplomatik girişimlerde bulundu.

Avami Lig Hükümetleri (2014-2018, 2019-2024)

2014-2018 Avami Lig hükümeti döneminde de seçim boykotları, yolsuzluk suçlamaları, tutuklamalar yaşandı. Halide Ziya yolsuzluk suçlamaları nedeniyle 2018'de hapsedildi ve sağlık sorunları nedeniyle hastaneye kaldırıldı.

Bu dönemde Bangladeş'in Hindistan'la olan güvenlik işbirliği giderek derinleşti. Yeni Delhi ile Dakka arasında 2015 yılında imzalanan kara sınır anlaşmasıyla, kuzeydoğu bölgelerinden gelen isyancı ve ayrılıkçı grupların Bangladeş'te sığınak bulması engellendi. Bangladeş, Hindistan'ın en önemli isyancı örgütlerinden biri olan Birleşik Assam Kurtuluş Cephesi'nin (*United Liberation Front of Asom: ULFA*) kurucu liderlerinden olan Anup Chetia'yı Hindistan'a teslim etti (Khan 2023).

Avami Lig hükümeti Müslüman ülkelerle yakınlaşmayı sürdürdü. 2014 yılında Suudi Arabistan ile birçok işbirliği anlaşması imzaladı. Bu anlaşmalara savunma, ticaret ve sosyal yardım konuları da dahildi. Suudi Arabistan, Bangladeş'teki çeşitli kalkınma projelerine maddi destekte bulundu. 2016 yılında Müslüman ülkelerle sosyal yardımlaşma projeleri kapsamında insani yardımlar için fonlar oluşturdu. Bu projeler, özellikle doğal afetlerde ve insani krizlerde ihtiyaç duyan topluluklara yardım sağlamak amacıyla tasarlandı. Ayrıca Malezya ile 2015 yılında askeri işbirliği anlaşması imzalandı. Bu işbirliği terörle mücadelede ve güvenlik alanında ortak tatbikatlar gerçekleştirmeyi içermekteydi. 2017 yılında Rohingya mülteci krizi nedeniyle İslam İşbirliği Teşkilatı'nın olağanüstü toplantısına ev sahipliği yaptı.

Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş

Avami Lig 1991 seçim yenilgisi sonrası sosyalizmden serbest piyasaya kaymaya başlamıştı. 1990'lardan sonra Avami Lig ile BMP arasındaki ideolojik farklar büyük ölçüde eridi. Her iki parti de serbest piyasa ekonomisi, özelleştirme, ticaret serbestisi, hazır giyim gibi emek yoğun sektörlerde ihracat odaklı büyüme ve yabancı yatırımlar konusunda birbirlerine yakın politikalar izledi. Ekonomi politikalarında Avami Lig ile BMP arasındaki farklar uygulama tarzında, devlet müdahalesi derecesinde (Avami Lig daha fazla altyapı ve sosyal harcamalar yaptı) ve yolsuzluk/patronajın yoğunluğunda kendisini gösterdi.

Şeyh Hasina ekonomide babasının Altın Bengal (Sonar Bangla) hayalinden ilham alarak müreffeh bir Bangladeş yaratmaya çalışıyordu. Bu dönemde Bangladeş'in gayri safi milli hasılası (GSMH) önemli ölçüde büyüyerek alt orta gelirli statüsüne ulaştı. Padma Köprüsü, Metro Raylı Sistemi ve Rooppur Nükleer Santrali gibi mega projeler gerçekleştirildi. Eğitim, sağlık hizmetlerine erişim ve kadınların güçlendirilmesi programları genişletildi. Ancak banka kredilerinin büyük kısmı Avami Lig bağlantılı iş insanlarına gitti. Hükümete yakın iş grupları ihaleleri, kredileri ve lisansları tekellerine aldı, rekabet dışı ortam oluştu. Mega projelerde yolsuzluk, hisse senedi manipülasyonu, kara para aklama dikkat çekici boyuta ulaştı. Büyümenin nimetlerinden büyük ölçüde siyasi bağlantıları olan küçük bir elit grup faydalanırken alt ve orta sınıflar görece geride kaldı ve ülkede 'yeni yoksullar' ortaya çıktı (Siddiquee, Nusrat & Begum 2022).

Gençlere istihdam yaratmak amacıyla çeşitli projeler, programlar ve staj imkanları sunuldu, girişimciliği teşvik eden hibe ve kredi programları başlatıldı. Ayrıca teknoloji odaklı bir ekonomi yaratmak için 'Dijital Bangladeş' vizyonu benimsendi. Ne var ki, genç nüfusun sosyal, ekonomik ve kültürel gelişimini desteklemeyi amaçlayan bu programların başarısı, yapısal faktörlerin engelleyici etkilerine bağlı olarak sınırlı oldu.

Bankacılık, Bürokrasi ve Oligarşik Yapı

Şeyh Hasina hükümeti döneminde 2009 ile 2024 yılları arasında Bangladeş'te pekişen siyasi-iş dünyası bağlantısı, ekonomistler ve araştırmacılar tarafından yaygın olarak 'yandaş kapitalizmi' ve 'yerleşik oligarşi sistemi' olarak tanımlanmaktadır. Devlet yetkilileri ile belirli iş holdingleri arasındaki derin bağlarla kendini gösteren bu yapı, devlet destekli tekeller aracılığıyla ekonomik büyümeyi sağladı. Bangladeş'teki oligarşik sistemin temel özelliği, ekonomik varlıkları ele geçiren küçük bir elit grubun özellikle kilit sektörler (bankacılık, enerji, altyapı) üzerinde muazzam ve ayrıcalıklı bir kontrole büyük bir serveti elinde tutmasıdır. Oligarşi, elektrik sektöründe şeffaf olmayan anlaşmalara izin veren 2010 tarihli Elektrik ve Enerji Arzının Hızlı Geliştirilmesi (Özel Hükümler) Yasası aracılığıyla önemli bir etki kazandı. Siyasi bağlantıları olan borçlular ve oligarklar (örneğin, S. Alam, Summit, Beximco) bankacılık sektörünü istismar ederek batık kredilere, yasadışı banka devralmalarına yol açtı. Bu oligarşik etki, sermaye kaçışına, ihracatın azalmasına ve büyük bir borç yüküne katkıda bulunan ciddi makroekonomik kırılganlığa yol açtı (Bangladesh: The fall of the Hasina Government and Recent Political Developments Research Briefing 2025).

Ülkede gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) büyüme gösterirken, eşitsizlik arttı. 2010-2019 arasında Bangladeş yüzde 14,3 yıllık ortalama ile dünyada milyoner sayısı en hızlı artan ülke oldu. 2026 tarihli Dünya Gelir Eşitsizliği Raporuna göre, Bangladeş'te en yüksek gelir elde edenlerin %10'u ulusal gelirin yaklaşık %41'ini alırken, en alt %50'lik kesim yalnızca %19'unu elde etmektedir. En zengin %10'luk kesim toplam servetin yaklaşık %58'ine sahipken, en üst %1'lik kesim ise neredeyse dörtte birini elinde tutmaktadır (World Inequality Report 2026, 162).

Yükselen Hindistan Karşıtlığı

Şeyh Hasina'nın toplumun desteğini kaybetmesinde ülkede yükselen Hindistan karşıtlığının da payı oldu. Hindistan'ın Bangladeş'e karşı benimsediği 'koruyucu büyük ağabey' rolü zamanla ülkede hoşnutsuzluk yarattı ve zamanla Bangladeş'te Hindistan tarafından yönetilen bir kukla hükümet olduğuna inananların sayısı çoğaldı. Asimetrik ticaret ilişkisi ve eşitsiz kaynak dağılımı büyük tepki topluyordu. Bangladeş, ağırlıklı olarak düşük katma değerli mallar ihraç ederken, Hindistan'da üretilen ürünlere ve hammaddelere büyük ölçüde bağımlıydı; bu da yapısal olarak dengesiz bir ticaret ilişkisine yol açıyordu. 2024 yılı itibarıyla Bangladeş'in Hindistan ile ticaret açığı 10 milyar ABD dolarını aştı. Kaynak dağılımı açısından Bangladeş Hindistan'ın Ganj, Teesta ve Tripura nehirlerinin suları üzerindeki kontrolünü adaletsiz bulurken Hindistan'ın enerji işbirliğine ilişkin kısıtlayıcı politikaları bu gerilimleri daha da arttırıyordu (Sai, 2025).

Muhalefete göre Bangladeş-Hindistan ilişkisi İngiliz yönetiminin kurduğu yardımcı ittifaklara benziyordu. Şeyh Hasina'nın Hindistan'ın dış istihbarat teşkilatı olan Araştırma ve Analiz Kanadı (*Research and Analysis Wing*: RAW) ile kurmuş olduğu özel ilişki de tepkileri arttırıyordu. Milliyetçiliğin giderek Hindistan karşıtlığı ile tanımlanmaya başladığı bu ortamda Hindistan'ın Bangladeş içinde bir Hindu vatani yaratmaya çalıştığı yönünde iddialar bile ortaya atıldı (Guha 2024).

Bangladeş'te Hindistan'a olumsuz bakış açılarını güçlendiren yegâne faktörler bunlar değildi. Bir başka güçlü etken Narendra Modi liderliğindeki Hindistan Halk Partisi (*Bharatiya Janata*: BJP) hükümetinin ülkedeki 200 milyonu aşkın Müslümanın varlığına rağmen Hindu milliyetçiliğine ağırlık vermesi sonucunda Müslümanların aşağılanmasıydı. Hindu milliyetçiliğini benimseyenler iş bulmak umuduyla Bangladeş'ten gelen Müslümanlara büyük bir tepki ile yaklaşıyor, sahte belgelerle Hindistan'a girdiklerini, ülkenin kaynaklarını sömürdüklerini, vatandaşlarının iş imkânlarını ellerinden aldıklarını ileri sürüyor ve göçmen akımından nemalanarak ucuz işçi çalıştıran işverenlerini boykot ediyordu. İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün 2025'te yayınladığı rapora göre, Hindistan Bangladeş'e komşu eyaletlerinde doğmuş ve büyük bir bölümünü kadın ve çocukların oluşturduğu yüzlerce Bengal kökenli Müslüman'ı Hindistan vatandaşı olduklarını belgeledikleri halde sınır dışı etti (Aydın 2025). Tüm bunlara ilaveten son dönemde Gazze'deki soykırıma rağmen Hindistan'ın İsrail ile yakın ilişkiler geliştirilmesinin de Bangladeşlilerin Hindistan imajına zarar verdiğini belirtmek gerekiyor.

2024 Protestoları

2024 öğrenci protestoları sadece Şeyh Hasina hükümetine karşı kitlesel bir ayaklanma değildi. Siyasal sistemde yapısal reformlar isteniyordu. Kitleler ekonomide, siyasette oligarşik yapıların yıkılması, yolsuzluklarla mücadele, hukuk devletinin tesisi, demokrasi ve insan haklarının korunması talebiyle sokaklardaydı. Protestolarda sol ve sağ kanat güçler, laikler ve İslamcılar ortak hedeflerle birleşmişti. Protestonun ilk aşamalarında Hasina kimlik siyasetini kullanarak protesto edenlerin 1971'deki savaşta Pakistan Ordusu ile iş birliği yapanların yani 'Razakarların' çocukları olduğunu ima etti. Öğrenciler ise bu aşağılayıcı terimi "Sen kimsin? Ben kimim? Razakar, Razakar" sloganında kullanarak (Hussain 2024) bir bakıma kimlik siyasetinin anlamsızlığını ortaya koyuyordu.

Muhammed Yunus Dönemi

Yoksulluğu azaltmak için uyguladığı mikro finans ve sosyal işletme konularındaki çalışmalarıyla (Yunus 2003; Yunus & Jolis 2007) tanınan Muhammed Yunus, Ağustos 2024'te Bangladeş'in geçici hükümetinin baş danışmanı olarak göreve başladı. Yunus ülkeyi 'tamamen çökmüş bir sistem' olarak tanımlayarak köklü reformlar vaat etti. Bu reformlar, Hasina'nın otokratik yönetiminin ardından kurumları yeniden yapılandırmayı, demokrasiyi güçlendirmeyi ve gelecekte ortaya çıkabilecek otoriter eğilimleri önlemeyi amaçlıyordu. Yunus hükümeti ilk aylarında yargı, seçim sistemi, idare, polis, yolsuzlukla mücadele ve Anayasa reformu için altı komisyon kurdu. Toplam 84 reform önerisi içeren Temmuz Şartı'nın ana başlıklarını yürütme gücünün sınırlandırılması, parlamento yapısında değişiklik, yargı bağımsızlığı, temel hakların genişletilmesi ve korunması, Anayasanın temel ilkelerine eşitlik, insan onuru, sosyal adalet, çoğulculuk ve demokrasi vurgusunun eklenmesi, nispi seçim sistemi ve bağımsız seçim komisyonunun güçlendirilmesi oluşturuyordu. Bunlardan 47'si anayasal değişiklik gerektirirken, geri kalanlar yasa veya yürütme kararıyla hayata geçirilebilecekti (Haque & Bisarya 2025).

Muhammed Yunus yönetimi döneminde Hindistan'la ilişkiler sarsıldı. Yunus ülkenin Hindistan'ın hegemonyası yüzünden bu hale düştüğünü söylüyordu. (The chief adviser stated that the country is in a major crisis due to Indian hegemony 2025) Yeni Delhi'yi rahatsız eden

gelişmeler Bangladeş içindeki Hindulara yönelik saldırıların çoğalmasa kadar dış ilişkilerde izlenen tutumdan da kaynaklandı. Azınlıklara özellikle Hindulara yönelik saldırıların önlenememesi (Hasan 2024) Hindistan'da yoğun tepkilere yol açtı (Marof 2024). Öğrenci protestolarının lideri Osman Hadi'nin Kuzeydoğu ve Batı Bengal'deki Hindistan topraklarını da içeren 'Büyük Bangladeş'i tasvir eden bir harita yayınlaması Hindistan yetkililerinden sert eleştiriler alırken, Aralık 2025'te suikasta kurban gitmesi Hindistan karşıtı duyguları tetikleyerek Dakka ile Yeni Delhi arasında diplomatik gerilimlere neden oldu (Hadi Killed Out Political Vengeance 2026).

Yunus, Bangladeş'in Hindistan'la ticarete olan bağımlılığını azaltarak Pekin ve diğer ortaklarla yeni bir stratejik ittifak kurmaya çalıştığı izlenimi verdi. Muhammed Yunus'un özellikle Çin ve Pakistan temasları Hindistan'da rahatsızlık yarattı. Yunus Mart 2025'te ilk seyahatini Çin'e yaptı ve Başkan Xi Jinping ile görüştü. Ziyaret sonrasında Çin'in sanayi bölgeleri, limanlar ve altyapıya yönelik 2,1 milyar dolar civarında yatırım, kredi ve hibeyi içeren büyük bir yeni iş birliği paketi hazırladığı duyuruldu.

Yunus'un Hindistan açısından kaygı veren bir diğer teması Aralık 2024'te Pakistan'a gerçekleştirdiği tarihi ziyaret oldu. Bu ziyaret sırasında Başbakan Şehbaz Şerif ile Bengal Körfezi üzerinden doğrudan denizcilik bağlantılarının yeniden kurulması, uzun süredir devam eden ticaret kısıtlamalarının kaldırılması ve hatta askeri ilişkilerin genişletilmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Bangladeş'in Türk savunma yatırımlarını da davet etmesi ve Bangladeş topraklarında ortak silah üretimi yapılmasını arzu etmesi de Yeni Delhi tarafından hoş karşılanmadı (Efesoy 2026).

12 Şubat 2026 Seçimleri

Öğrenci ayaklanmasına karşı verdiği ölümcül karşılık sonrasında 5 Ağustos 2024'de Hindistan'a kaçan ve insanlığa karşı işlediği suçlardan idam cezasına mahkûm edilen Şeyh Hasina'nın Avami Lig Partisi'nin seçimlere katılması yasaktı. Bu da seçimlerde parti seçmeninin oylarının nereye kayacağı tartışmalarına neden oldu.

Seçimler Hasina'nın 15 yıllık otokratik yönetimi altında ezilen İslamcı hareketler için hayati bir fırsat olarak algılandı. Bangladeş'in en önemli İslamcı partisi olan Cemaat-i İslami 12 Şubat seçimleri yoluyla iktidarı ele geçirebileceğini düşünüyordu. Bunun nedeni öğrenci protestolarına Cemaat bağlantılı öğrenci gruplarının katılmış olması dışında partinin kendisini yolsuzluktan, adam kayırmacılıktan muaf ve mevcut oligarşik yapı dışında kalan bir siyasi güç olarak sunabilmesiydi. Cemaat-i İslami 2026 seçimlerine değin koalisyon hükümetlerinin ana ortağı olmayıp sadece BMP ile yaptığı ittifaklar sayesinde hükümete katılma fırsatı kazanmıştı.

Cemaat-i İslami seçimler öncesinde Bangladeş Hilafet Meclisi (*Bangladesh Khelafat Majlish*) ve Hilafet Hareketi (*Khelafat Andolan*) gibi İslamcı partilerin yanı sıra Liberal Demokratik Parti ve 2024 ayaklanmasının öğrenci liderleri tarafından kurulan Ulusal Yurttaş Partisi (UYP) ile de ittifak yaptı. UYP'nin Cemaat-i İslami ile ittifak kurması parti içinde ciddi ayrıklara yol açtı. Cemaat ile ittifak öncesinde, 30'dan fazla UYP üyesi partilerinin ideolojisinin ve demokratik değerlere bağlılığının Cemaat'in ideolojisi ve değerleriyle çeliştiğini belirterek ittifak kurma planına karşı çıktı. Cemaat'in seçimlerde kadın aday göstermemesi ve Cemaat lideri Dr. Safikur

Rahman'ın "kadınların liderliğinin İslam'da yeri olmadığını" ve "evde oturan kadınların ödüllendirilmesi gerektiğini" belirten açıklamaları UYP içindeki kadınlardan büyük tepki topladı (Mostafa 2026).

Cemaat-i İslami seçimlerde 68 sandalye kazanarak ilk kez güçlü bir muhalefet partisi konumuna yükselirken Hasina hükümetinin düşmesinde en önemli rolü oynayan gençlik hareketi liderlerinin kurmuş olduğu UYP'nin oyların sadece yüzde 3,05'ini alarak 6 sandalye kazanması protesto hareketinin temsilcilerinin parlamentoya taşındığını ancak toplumdan güçlü bir destek alamadığını ortaya koyuyor. Bunun nedenleri arasında Cemaat ile yapılan ittifakın yarattığı bölünme kadar geçici hükümet döneminde önu alınamayan şiddet olaylarının -kurucu liderin heykellerinin yıkılması da dahil- toplumda yarattığı infialin de etkisi var (Ahmad & Raina 2026).

Annesi Halide Ziya'nın Şubat 2018'de hapsedilmesinden ölümüne kadarki dönemde geçici başkanlık yapan oğlu Tarık Rahman 17 yıllık sürgünden sonra ülkesine dönerek partisini iktidara taşıdı. "Bangladeş'in burada yaşayan herkesin evi olduğu dolayısıyla hep birlikte yeni bir ülke inşa etmenin zamanının geldiği" yolunda mesajlar veren ve ülkede ateizmi çağrıştırdığı için seküler kelimesini kullanmaktan özenle kaçınan Rahman din, dil, ırk ve mezhep farkına bakılmaksızın tüm vatandaşların eşit haklara sahip olmasını savundu. BMP seçimler yaklaşırken Cemaat-i İslami'nin ortak bir hükümet kurma teklifini de "bu durumda muhalefetin anlamını yitireceğini" belirterek reddetti (Tarique Rules Out Government Jamaat 2026). Rahman seçim öncesinde ve sonrasında yaptığı açıklamalarda siyasi partilerin yasaklanmasına karşı olduğunu belirtmesine karşın Avami Lig'in seçim yasağına açıkça karşı da çıkmadı. BMP'nin oyların 3'de 2 sini alarak ezici bir çoğunlukla hükümet kurabilmesinde Avami Lig'in seçimlere katılamamasının da önemli payı olmuş gözüküyor.

Reformların Geleceği

Yeni parlamento Mart 2026'da toplandıktan sonra Anayasal Reform Konseyi'nin toplanması gecikti. Reform önerilerinin bazıları, siyasi partilerin itirazları nedeniyle yumuşatıldı. BMP ve Cemaat belirli maddelere itiraz kaydı düştü. Reformların uygulamaya dökülüş hızı ve kapsamı konusundaki tartışmalarsa hâlâ sürüyor. Reform paketi hazırlanırken idari mekanizma içindeki direnişin nasıl kırılabileceğinin yanıtı verilemedi. BMP, Temmuz Ulusal Şartı'nın meşruiyetine itiraz ederek bunun temel anayasal ilkeleri zayıflattığını ve Bangladeş halkının beklentilerini yeterince temsil etmediğini savunuyor. Bürokraside yerleşik güç odakları, kilit hükümleri sulandırmayı sürdürüyor (Tayeb 2026). Zaten BMP hükümetinin planlanan reformları özellikle de yolsuzlukla ilgili olanları gerçekleştirebileceğine ilişkin ciddi şüpheler vardı. Bunun en başta gelen nedeniyse geçmişte sadece Avami Lig'in değil bu partinin de muhalifleri tarafından yolsuzluklarla anılıyor olması (Corruption of Zia Family and Bangladesh Nationalist Party 2022).

Bangladeş'te Hindistan karşıtlığının toplum genelinde prim yapmasına karşılık aslında seçimler öncesinde tüm siyasetçiler -buna Cemaat-i İslami de dahil- Çin, Pakistan, Türkiye gibi ülkelerle yakınlaşmanın yanı sıra Hindistan ile de iyi ilişkiler kurmak istediklerini belirtmeyi ihmal etmedi. Bunun en önemli nedeniyse Hindistan'la düşmanca bir ilişkinin acilen siyasi ve ekonomik anlamda toparlanma sürecine girmesi gereken Bangladeş için çok ağır maliyetler içermesidir.

Sonuç

Bangladeş'in Hindistan ve Pakistan'a yönelik dış politikasını etkileyen en önemli faktör bağımsızlık mücadelesi sürecinde yaşananlardır. Devlet kimliği konusundaki kutuplaşma dış politikada Hindistan odaklı dış politika ile Müslüman ülkeler ve Çin'le ilişkilere ağırlık veren dış politika olmak üzere birbirine zıt iki tercih ortaya çıkarmıştır.

Bağımsızlık sonrasında Bangladeş sadece Hindistan'la yakın ilişkiler kurmamış aynı zamanda onu örnek de almıştır. Bangladeş-Hindistan ilişkilerinde ortak kimlik vurgusu, ortak çıkar algısını da beraberinde getirdiği oranda iki ülke arasındaki teritoryal sorunlar çözülmüş, güvenlik algıları örtüşmüştür. Avami Lig hükümetleri genellikle Bangladeş'in Hindistan ile ilişkilerini geliştirmekten yana olurken askeri rejimler ile BMP hükümetleri ise Dakka-Yeni Delhi ilişkilerinde mesafeli davranmış onu dengelemek için Çin ve Pakistan ile askeri ve ekonomik ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır.

Bangladeş'te kimlik krizinin bir türlü aşılabilmesi sadece ayrılma sürecinde yaşanan toplumsal bölünmeyle açıklanabilir gibi gözükmemektedir. Tarihsel travmaların derinleşmesinde kimlik siyasetinin meşruiyet sağlamada kullanışlı bir araca dönüşmesinin önemli rolü bulunmaktadır. Bangladeş'te kimlik siyaseti, başta askeri yönetimler olmak üzere iktidarların siyasette farklı kimlik önceliklerine sahip kitleler arasındaki gerilimleri artırarak oy tabanlarını sağlamlaştırma ve kendilerini eleştirilere karşı daha dirençli hale getirerek muhalefetin büyümesini engelleme amacına hizmet etmiştir. Seçmenlerin kendilerini temsil eden liderlerden yana oy kullanma eğilimi gösterdiği, genel muhalefetin bir araya gelmesinin zorlaştığı ve siyasetin kendi kimlik grubuyla dayanışma içerisinde olmaktan öte bir anlam kazanmadığı bir ortamda oligarşilerin gücü pekiştirilmiştir.

Bangladeş'in iki büyük partisi olan Avami Lig ile BMP arasındaki ideolojik ve ekonomik farkların zamanla ortadan kalktığı da bir gerçektir. Üstelik farklı kesimlerden oy kazanma çabaları bu iki partinin devlet kimliğinde sekülerliğin mi ve Müslümanlığın mı önceliğe sahip olacağı konusundaki birbirine zıt gözükken tutumlarını zamanla törpülemiştir. Bunun dış politikaya yansımaları ise Avami Lig'in Hindistan'la ilişkilere büyük önem vermesinin yanı sıra Müslüman ülkeler ve Çin ile ilişkilerini geliştirmeye başlaması, BMP'ninse günümüzde Hindistan'la ilişkilerin önemini göz ardı etmeyen bir tavır sergilemesidir.

Çıkar odaklı bu iki partinin arasındaki farklar sadece kimlik söyleminde kalmış ve bu kimlik ağırlıklı söylemin siyasetin merkezine oturması toplumsal muhalefetin sesinin kısıldığı ve mevcut oligarşilerin sorgulanamadığı bir ortam yaratmıştır.

12 Şubat 2026'da yapılan seçimler sonrasında BMP'nin iktidara gelmesiyle başlayan yeni dönem en başta ülkede adaletsizliğe ve yolsuzluğa son verecek, ekonomik sorunları çözecek ve toplumun farklı kesimlerini birleştirici bir yönetimin mümkün olup olmadığını gösterecek olmasının yanı sıra Bangladeş'in dış ilişkilerini de yeniden şekillendirecektir. Orta ve uzun vadede reform vaatlerinin yerine getirilmemesi durumunda ise ülkenin daha fazla kaosa sürüklenme ihtimali bulunmaktadır. ABD ile Çin arasındaki mücadelenin etkilerinin Güney Asya'da giderek görünürlük kazandığı bir ortamda iç siyasal çalkantıların ve istikrarsızlığın sürmesi Bangladeş'i her açıdan zayıflatacaktır.

Kaynakça

Ahmad, Aijaz. 1971. Bangladesh: India's Dilemma, *Pakistan Forum*, November. 2:11-15.

Ahmad, Tauseef & Sajid Raina 2026. Media in Bangladesh get Caught in anti-India Attacks, *News Decoder*, 30 January. <https://news-decoder.com/media-in-bangladesh-get-caught-up-in-anti-india-attacks/>.

Ahmed, Ayrın. 2021-2023. Role of Bengali Competitive Identity in the Creation of Bangladesh: An Overview, *Bangladesh Historical Studies*, 26: 15-34.

Ahmed, Kazi Fahim. 2025. Yunus Visit Resets Bangladesh-China Relations, *South Asian Voices*. 29 April. <https://southasianvoices.org/geo-m-in-n-bangla-china-reset-4-29-2025/>.

Alexandrov, Maxym 2003. The Concept of State Identity in International Relations: A Theoretical Analysis. *Journal of International Development and Cooperation* 10, 1: 33-46.

Anwarul, Karim Sayyid. 2005. *Sheikh Mujib: Triumph and Tragedy*, Dhaka University Press Limited.

Aydın, Nuri. 2025. Hindistan yüzlerce Müslüman'ı hukuka aykırı şekilde Bangladeş'e sınır dışı etti, *Anadolu Ajansı*, 25 Temmuz. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hrw-hindistan-yuzlerce-muslimani-hukuka-aykiri-sekilde-bangladesi-sinir-disi-etti/3640588>.

Azam, Gulam. 2015. *My Journey Through Life*, *Ghulam Azam Net*, <https://ghulamazam.net/2015/03/09/my-journey-through-life-part-10/>.

Bangladesh Home Minister CIA Agent Army Chief Claim Hasina Ouster Yunus US American Role. 2025. *First Post*, 4 November. https://www.firstpost.com/world/bangladesh-home-minister-cia-agenct-army-chief-claim-sheikh-hasina-ouster-yunus-us-american-role-1394775.html#goog_rewarded.

Bangladesh: The fall of the Hasina Government and recent political developments. 2025. Research Briefing, *UK Parliament*, 23 January. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-10096/>.

Bhaduri, Aditi. 2025. No Yunus Alone is not Responsible for Bangladesh's Islamist Descent, *NDTV*, 2 July. <https://www.ndtv.com/opinion/no-yunus-alone-is-not-responsible-for-bangladeshs-islamist-descent-8812301>.

Bhuiyan, Jahid Hossain. 2017. Secularism in the Constitution of Bangladesh, *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 49, 2:204-227.

Chakma, Bhumitra. 2012. Bangladesh-India Relations: Sheikh Hasina's India-positive Policy Approach, *S. Rajaratnam School of International Studies (RSIS)*, 12 November. <https://rsis.edu.sg/wp-content/uploads/rsis-pubs/WP252.pdf>

Chaudhury, Roy Dipanjan. 2020. The Resilience of Secularism. *Bangladesh Indian Foreign Affairs Journal*. July-September. 15, 3: 254-258.

Choudhury, Salah Uddin Shoab. 2025. How Pakistan's military-ISI nexus is waging psychological war against Bangladesh, *Usanas Foundation*, 30 December. <https://usanasfoundation.com/how-pakistans-military-isi-nexus-is-waging-psychological-war-against-bangladesh>.

Choudhury, Salah Uddin Shoib. 2026. How Muhammad Yunus is steering Bangladesh toward the China–Pakistan strategic orbit, *Highland Post*, 4 February. <https://highlandpost.com/how-muhammad-yunus-is-steering-bangladesh-toward-the-china-pakistan-strategic-orbit/#:~:text=Delegations%2ohave%2o visited%2oChina%2oto,replacement%2oof%2oaging%2oaircraft%2ofleets>.

Corruption of Zia Family and Bangladesh Nationalist Party (BNP), 2022. *ALBD*, 8 February. [https://albd.org/articles/news/31472/Corruption-of-Zia-Family-and-Bangladesh-Nationalist-Party-\(BNP\)](https://albd.org/articles/news/31472/Corruption-of-Zia-Family-and-Bangladesh-Nationalist-Party-(BNP)).

Efesoy, Can. 2026. Bangladeş Savunmada Türkiye ile İşbirliği Amaçlıyor, *Hürriyet*, 3 Şubat. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/banglades-savunmada-turkiye-ile-isbirligi-amacliyor-43099048>.

Fanon, Frantz. 1966. *The Wretched of the Earths*. New York, Grove Press Ltd.

Guha, Uttam. 2024. How India’s Intelligence Agency Raw Assisted Sheik Hasinas Crisis Management, *Bangladesh Center*, 31 July. <https://bangladeshcentre.org.uk/2024/07/31/how-indias-intelligence-agency-raw-assisted-sheikh-hasinas-crisis-management/>.

Hadi Killed Out Political Vengeance. 2026. *The Daily Star*, 6 January. <https://www.thedailystar.net/news/bangladesh/crime-justice/news/hadi-killed-out-political-vengeance-4075076>.

Haque, Muhammad Ekramul & Sumit Bisarya. 2025. July Charter and Constitutional Reforms, *Constitution Net*. 1 December. <https://constitutionnet.org/news/voices/july-charter-and-constitutional-reforms-bangladesh>.

Hashmi, Taj I. 2004. Islamic Resurgence in Bangladesh: Genesis, Dynamics and Implications, Satu P. Limaye, Robert G. Wirsing, and Mohan Malik eds., *Religious Radicalism and Security in South Asia*, Asia-Pacific Center for Security Studies, Honolulu, Hawaii, 35-73.

Hossain, Mokerrom. 2009. Bangladesh War of Independence: A Moral Issue, *Economic and Political Weekly*, 31 January – 6 February. 44, 5: 26-29.

How Pakistan’s Military-ISI Nexus is Waging Psychological War against Bangladesh, 2025. *Usanas Foundation*. 30 December. <https://usanasfoundation.com/how-pakistans-military-isi-nexus-is-waging-psychological-war-against-bangladesh>.

Hussain, Abid. 2024. Who were the Razakars and Why are they Central to Bangladesh Protests?, *Aljazeera*. 22 July. <https://www.aljazeera.com/news/2024/7/22/who-were-the-razakars-and-why-are-they-central-to-bangladesh-protests>.

Ishtiaq, Hossain & Noore Alam Siddiquee. 2004. Islam in Bangladesh Politics: The Role of Ghulam Azam of Jamaat-I-Islami, *Inter-Asia Cultural Studies*, 53 :384-399.

Islam, Md. Morshedul. 2014. The Shahbagh Movement of 2013 and its Impacts on the Politics of Bangladesh: A Modest Review, *Public Policy and Administration Research*, 4,9: 67-78.

Karim, Sayyid Anwarul. 2005. *Sheikh Mujib: Triumph and Tragedy*. Dhaka University Press Limited.

Khan, Md. Ehtesham. 2015. India - Bangladesh Ties in Act East Perspective, *The Indian Journal of Political Science*, October-December. 76, 4: 994-998.

Khan, Safowan Hossain. 2023. Awami League Government's Importance For India's Security, *Eurasia Review*, 21 August, <https://www.eurasiareview.com/21082023-awami-league-governments-importance-for-indias-security-oped/>.

Kumar, Pawan. 2023. Role of identity in Bangladesh nation-building. *International Journal of Humanities and Social Science Research*. 9, 1:31-34.

Lederach, John Paul. 1997. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, United States Institute of Peace Press. Washington, DC.

Marof, Mehedi Hasan. 2024, Our Lives Don't Matter. *Al Jazeera*. 12 December. <https://www.aljazeera.com/features/2024/12/12/our-lives-dont-matter-in-post-hasina-bangladesh-hindus-fear-future>.

Mascarenhas, Anthony. 1986. *Bangladesh: a legacy of blood*. London, Hodder & Stoughton.

Mostofa, Shafi Md. 2024. The Fall of Secular Bengali Nationalism, *The Diplomat*, 23 October. <https://thediplomat.com/2024/10/the-fall-of-secular-bengali-nationalism/>.

Mostofa, Shafi Md. 2026. Bangladesh Jamaat-e Islami draws NCP and LDP into an Islamist Alliance, *The Diplomat*, 2 January. <https://thediplomat.com/2026/01/bangladesh-jamaat-e-islami-draws-ncp-and-ldp-into-an-islamist-alliance/>.

Murshid, Nadine Shaanta. 2013. The Shahbag Uprising-War crimes and Forgiveness in Bangladesh, *Economic and Political Weekly*, 48,10:13-15.

Owen, J. E. 1972. The Background to Bangladesh, *Chronique de Politique étrangère*, 2 March. 25:189-198.

Priya, Priyanshu. 2024. ISI Conspiracy behind Coup in Bangladesh or China's plot to Trap India, *Zee News*. 6 August. <https://zeenews.india.com/india/isi-conspiracy-behind-coup-in-bangladesh-or-china-s-plot-to-trap-india-2774394.html>.

Rahim, Aminur. 2007. Communalism and Nationalism in Bangladesh, *Journal of Asian and African Studies*, 42, 6: 551-572.

Rashid, H.U. 2010. *Bangladesh Foreign Policy: Realities, Priorities and Challenges*, Dhaka Academic Press and Publishers Library.

Roche, Elizabeth. 2025. India upgrades ties with Taliban regime. *The Diplomat*, 13 October. <https://thediplomat.com/2025/10/india-upgrades-ties-with-taliban-regime/>.

Sai, Bian. 2025. Uncertain Diplomatic Shift: Bangladesh's Foreign Policy and Its Internal Logic, 24 January. *Institute of South Asian Studies*, <https://www.isas.nus.edu.sg/papers/uncertain-diplomatic-shift-bangladeshs-foreign-policy-and-its-internal-logic/#:~:text=Economic%20and%20Resource%20Asymmetries,resources%20of%20further%20intensify%20these%20tensions>.

Sheikh, Md Ziaul Haque and Zahid Shahab Ahmed. 2020. Military, Authoritarianism and Islam: A Comparative Analysis of Bangladesh and Pakistan, *Politics and Religion*, 13, 2: 333-360.

Siddiquee, Muhammad Shahadat Hossain, Nayeema Nusrat & Choudhury Azima Begum. 2022. Socio-economic Development in Bangladesh: Issues and Challenges, *Perspectives in Social Science*, 18: 89-116.

Sing, Animesh. 2026. BSF secures Chicken's Neck with new design fencing amid unrest in Bangladesh, *Tribune India*, 6 January. <https://www.tribuneindia.com/news/india/bsf-secures-chickens-neck-with-new-design-fencing-amid-unrest-in-bdesh/>.

Subhan, Khan Md Abdus, Rabeya Bushra & Abul Kalam Azad. 2025. The Implementation of Islamization Policy Under Awami League Government, 2009-2023, *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, 9,3: 3369-3377.

Tarique Rules Out Government Jamaat, 2026. *The Daily Star*, 8 February. <https://www.thedailystar.net/news/national-election-2026/news/tarique-rules-out-govt-jamaat-4100696>.

Tayeb, Tasneem. 2026. What happens when reform is managed, not delivered, *The Daily Star*, 26 January. <https://www.thedailystar.net/opinion/views/closer-look/news/what-happens-when-reform-managed-not-delivered-4090301>.

The chief adviser stated that the country is in a major crisis due to Indian hegemony. 2025. *OpIndia*, 26 May. <https://www.opindia.com/2025/05/bangladesh-interim-government-muhammad-yunus-last-ditch-effort-to-stay-in-power-explained/>.

The Jamaat Connection, 2012. *The Daily Star*, 30 October.

The Way Forward, 2020. *Special Issue on India-Bangladesh Relations Indian Foreign Affairs Journal*, July-September. 15, 3: 179-182.

Uddin, Rokan, 2025. India's Conspiracy and the Bloody Reality of the Hills. *Stratheia*. 7 October. <https://stratheia.com/indias-conspiracy-and-the-bloody-reality-of-the-hills/>.

Van der Kroef, Justus M. 1974. Bangladesh: The Burdens of Independence. *Asian Affairs: An American Review*, July. - August. 1, 6 : 377-389.

Wendt, Alexander. 1992. Anarchy is what States Make of It: The Social Construction of Power Politics, *International Organization*, 46, 2 (Spring): 391-425.

Wendt, Alexander. 1999. *Social Theory of International Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.

World Inequality Report, 2026. https://wir2026.wid.world/www-site/uploads/2026/01/World_Inequality_Report_2026.pdf.

Wright, Dennis Arthur. 2007. Bangladesh and BJP. *Journal of South Asian Studies*, 25, 3: 381-393.

Yunus, Muhammad. 2003. *Banker to the Poor: Micro-Lending and the Battle Against World Poverty*, Public Affairs.

Yunus, Muhammad & Alan Jolis. 2007. *Creating a World Without Poverty: Social Business and the Future of Capitalism*. Public Affairs.

S. Gülden AYMAN

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesidir. İlgili alanları arasında teritoryal sorunlar, siyasi, askeri ve psikolojik yönleriyle uluslararası güvenlik ve şiddet içeren radikalleşme örnekleri yer almaktadır. Bu bağlamda yürüttüğü güncel çalışmalar Güney Asya bölgesine, özellikle Hindistan, Pakistan ve Afganistan'a odaklanmaktadır. *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Konvansiyonel Silahlı Kuvvetlerin Kontrolü*, *Neo-Realist Perspektiften Yunan Dış Politikası* ve *İyi Komşuluğun Formülü* kitaplarının yazarıdır. *Mekan, Kimlik, Güç ve Dış Politika*, *Irak'ta Çıkamaz: Türkiye İçin Temel Parametreler ile Kyoto Protokolü*, *Avrupa Birliği ve Türk İş Dünyası* başlıklı akademik derlemeleri bulunmaktadır. Araştırmaları NATO, Fulbright ve Ford Vakfı desteğini almıştır.

GLOBAL ACADEMY

   /TRGlobalAcademy

www.globacademy.org

Global Akademi, yatay düzlemde ortak çalışmanın hâkim olduğu, kamuya yönelik kâr amacı gütmeyen gönüllü üretim ile proje-bazlı çalışmaların bir arada yürütüldüğü, her tür bilgi, fikir, yorum ve analizin serbestçe ve kapsamlı tartışılması yoluyla mükemmeliyetin hedeflendiği bir araştırma ve öğrenme merkezidir.

Çalışmalarında uluslararası düzeyde mükemmelliği hedefleyen Global Akademi, küresel gelişmeler ile ilgili olarak bağımsız, tarafsız, bilimsel bilgiye dayanan araştırmalar gerçekleştirmek, basit ve anlaşılır veri üretmek, ihtiyaç duyan kişi ve kurumlara danışmanlık ve çözüm ortaklığı sunmak, eğitim, yayın ve yayım faaliyetlerinde bulunmak ve küresel düzeyde insanlığın karşılaştığı sorunları anlama, anlatma ve çözüm bulma çabalarına katkıda bulunmak amacıyla kurulmuştur.